

341.95
Г82

1579/-

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ГРИШКО Олександр Дмитрович

ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ
НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ

19.00.10 - спеціальна психологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

А. Гришко

БІБЛІОТЕКА
ІНДУ ім. М. П. Драгоманова

КИЇВ - 1995

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100310930

Дисертація є рукопис.

Робота виконана в Інституті дефектології АПН України

Науковий керівник

- дійсний член АПН України,
доктор педагогічних наук,
професор

СИНЬОВ Віктор Миколайович

Офіційні опоненти

- член-кореспондент АПН України,
доктор психологічних наук,
професор

МАКСИМЕНКО Сергій Дмитрович

- кандидат психологічних наук,
доцент

КОЛОМИНСЬКИЙ Наум Львович

Провідна установа

- Слов'янський державний
педагогічний інститут

Захист відбудеться *27 вересня* 1995р. о " " годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.33.02 в Українському державному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова /252030, м.Київ, вул.Пирогова, 9 /.

. З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Українського державного педагогічного університету ім.М.П.Драгоманова.

Автореферат розісланий *26* серпня 1995р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Є.П.СИНЬОВА

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ. Злочинність неповнолітніх – дуже вавлива і недостатньо розроблена проблема, яка потребує поглиблених досліджень, зокрема психологічних. Неповнолітні злочинці, засуджені до позбавлення волі, відбувають покарання у виховно-трудових колоніях (ВТК), яким належить відіграти особливу роль у боротьбі з рецидивною злочинністю, ресоціалізації особистості засуджених на основі цілеспрямованого процесу їх перевиховання.

У ВТК можна зустріти осудних осіб з деформаціями психіки уродженого та набутого характеру /розумова відсталість, психопатії, затримка психічного розвитку та інш./ . Дослідження, що проведені у місцях позбавлення волі неповнолітніх /Башкатов І.П., Глотчкін А.Д., Ігошев К.Є., Кривуша В.І., Фіцула М.Н. та інш./, характеризуються недостатньою диференціацією підходів до контингенту засуджених, охоплюючи осіб із найбільш типовими і розповсюдженими правопорушеннями. Це у значній мірі знижує достовірність наукового вивчення особистості та поведінки розумово відсталих підлітків, які складають окрему специфічну категорію серед засуджених, що мають вади у психічному розвитку.

На даний час, за нашими даними, у місцях позбавлення волі відбувають покарання 8,5 % підлітків-олігофренів/ від загальної кількості засуджених у ВТК України/, абсолютна більшість яких відносяться до старшої підліткової групи.

У діяльності, спрямованій на виховання та перевиховання розумово відсталих неповнолітніх засуджених, у практичних співробітників ВТК виникає безліч проблем, зокрема: своєчасне

виявлення аномальних підлітків на основі їх медичного та психологічного вивчення; проведення корекційно-виховної роботи з розумово відсталими з використанням спеціальних методик, прийомів впливу на особистість; корекція міжособових стосунків розумово відсталих в первинних колективах, де вони перебувають, організація загальноосвітнього та професійно-трудового навчання підлітків-дебілів, їх працевлаштування в колонії тощо.

Вирішення задачі виправлення неповнолітніх правопорушників висуває на перший план проблему вивчення особистості конкретних засуджених. Аналіз стану практики свідчить, що багато хто з вихователів ВТК відчувать нестачу знань про особистість розумово відсталого неповнолітнього засудженого, тому у виховній роботі з ними досить часто залишаються безпорадними.

Центральне місце у вивченні поведінки людини займає з'ясування тих внутрішніх детермінант, що збуджують та спрямовують діяльність, мотивів, сукупність яких створе мотиваційну сферу особистості.

Питання мотивації поведінки неповнолітніх правопорушників є предметом дослідження багатьох вчених-психологів, юристів /М.М.Бабаєв, 1966, М.А.Алемаксін, 1968, С.В.Бородін, 1962, Г.Г.Бочкарьова, 1985, В.П.Ємельянов, 1980, К.Є.Ігошев, 1974, І.І.Карпець, 1976, В.Н.Кудрявцев, 1973, В.В.Лунєєв, 1991, Л.Г.Саготовська, 1968, А.П.Тузов, 1982 та інш./ У роботах Є.Я.Альбрехт, Б.В.Зейгарник, В.К.Кузьминої, К.С. Лебединської, М.С.Певзнер, С.Я.Рубінштейн, Л.С.Сабліної, А.І.Селецького, О.П.Северова, В.М.Синьова, Г.Є.Сухаревої, Н.І.Фелінської, О.Є.Фреєрова та інш. підкреслюється, що патологія поведінки при розумовому недорозвиненні вивчена недостатньо. Проблема

особливостей мотиваційної сфери розумово відсталих підлітків, як показують дослідження /В.В.Гульдан, В.М.Запрягаєв, В.В.Корольов, В.М.Кудрявцев, Л.С.Сабліна, В.М.Синьов, О.П.Северов та інші./, найменш розроблена у кримінології та спеціальній психології. Знання, якими сьогодні володіє психологічна наука щодо мотивів, механізмів їх утворення у осіб з аномаліями в психічному розвитку, доки ще не досягли того рівня, коли посилення на них дозволило б практикам безпомилково діагностувати характер дійсних спонукань людей, керувати розвитком аномальної особистості у необхідному напрямку.

Слабка наукова розробка проблеми особливостей мотиваційної сфери розумово відсталих неповнолітніх засуджених як провідної сили їх поведінки, відсутність конкретних науково обґрунтованих рекомендацій щодо організації корекційно-виховної роботи з цієї категорії вихованців в умовах ВТК підкресляють актуальність та практичну значущість обраної теми дисертаційного дослідження, адже тільки при умові з'ясування головних детермінант формування мотиваційної сфери особистості розумово відсталого неповнолітнього засудженого з'являється можливість внести відповідні зміни у процес психолого-педагогічної корекції, створити більш сприятливі умови для розвитку і формування правослухняної особистості.

ОБ'ЄКТ дослідження - особистість розумово відсталих неповнолітніх засуджених та її прояви в педагогічному процесі ВТК.

ПРЕДМЕТ дослідження - особливості мотиваційної сфери розумово відсталих неповнолітніх засуджених.

МЕТА дослідження - з'ясування особливостей мотиваційної сфери розумово відсталих неповнолітніх засуджених та наукове обґрунтування на цій основі специфіки корекційно-виховної ро-

виявлення аномальних підлітків на основі їх медичного та психологічного вивчення; проведення корекційно-виховної роботи з розумово відсталими з використанням спеціальних методик, прийомів впливу на особистість; корекція міжособових стосунків розумово відсталих в первинних колективах, де вони перебувають, організація загальноосвітнього та професійно-трудового навчання підлітків-дебілів, їх працевлаштування в колонії тощо.

Вирішення задачі виправлення неповнолітніх правопорушників висуває на перший план проблему вивчення особистості конкретних засуджених. Аналіз стану практики свідчить, що багато хто з вихователів ВТК відчувавть нестачу знань про особистість розумово відсталого неповнолітнього засудженого, тому у виховній роботі з ними досить часто залишаються безпорадними.

Центральне місце у вивченні поведінки людини займає з'ясування тих внутрішніх детермінант, що збуджують та спрямовують діяльність, мотивів, сукупність яких створить мотиваційну сферу особистості.

Питання мотивації поведінки неповнолітніх правопорушників є предметом дослідження багатьох вчених-психологів, криміналістів /М.М.Бабаєв, 1966, М.А.Алемаксін, 1968, С.В.Бородін, 1962, Г.Г.Бочкарьова, 1985, В.П.Ємельянов, 1980, К.Є.Ігошев, 1974, І.І.Карпець, 1976, В.Н.Кудрявцев, 1973, В.В.Лунєєв, 1991, Л.Г.Саготовська, 1968, А.П.Тузов, 1982 та інш./ . У роботах Є.Я.Альбрехт, Б.В.Зейгарник, В.К.Кузьминої, К.С. Лебединської, М.С.Певзнер, С.Я.Рубінштейн, Л.С.Сабліної, А.І.Селецького, О.П.Северова, В.М.Синьова, Г.Є.Сухаревої, Н.І.Фелінської, О.Є.Фреєрова та інш. підкреслюється, що патологія поведінки при розумовому недорозвиненні вивчена недостатньо. Проблема

особливостей мотиваційної сфери розумово відсталих підлітків, як показують дослідження /В.В.Гульдан, В.М.Запрягаєв, В.В.Корольов, В.М.Кудрявцев, Л.С.Сабліна, В.М.Синьов, О.П.Северов та інш./, найменш розроблена у кримінології та спеціальній психології. Знання, якими сьогодні володіє психологічна наука щодо мотивів, механізмів їх утворення у осіб з аномаліями в психічному розвитку, доки ще не досягли того рівня, коли посилення на них дозволило б практикам безпомилково діагностувати характер дійсних спонукань людей, керувати розвитком аномальної особистості у необхідному напрямку.

Слабка наукова розробка проблеми особливостей мотиваційної сфери розумово відсталих неповнолітніх засуджених як провідної сили їх поведінки, відсутність конкретних науково обґрунтованих рекомендацій щодо організації корекційно-виховної роботи з цією категорією вихованців в умовах ВТК підкреслюють актуальність та практичну значущість обраної теми дисертаційного дослідження, адже тільки при умові з'ясування головних детермінант формування мотиваційної сфери особистості розумово відсталого неповнолітнього засудженого з'являється можливість внести відповідні зміни у процес психолого-педагогічної корекції, створити більш сприятливі умови для розвитку і формування правослухняної особистості.

ОБ'ЄКТ дослідження - особистість розумово відсталих неповнолітніх засуджених та її прояви в педагогічному процесі ВТК.

ПРЕДМЕТ дослідження - особливості мотиваційної сфери розумово відсталих неповнолітніх засуджених.

МЕТА дослідження - з'ясування особливостей мотиваційної сфери розумово відсталих неповнолітніх засуджених та наукове обґрунтування на цій основі специфіки корекційно-виховної ро-

боти з ними.

Основною ГІПОТЕЗОЮ є положення про те, що провідними детермінантами протиправної поведінки /на волі/ та діяльності розумово відсталих неповнолітніх у ВТК є фактори негативного впливу середовища і виховання, що безпосередньо впливають на формування їх мотиваційної сфери. Особливості психічного недорозвинення, що пов'язані з органічним дефектом, не виступають прямою причиною асоціальної поведінки, але створюють несприятливі умови для розвитку мотивації, що знижує можливості самоконтролю і прогнозування результатів поведінки розумово відсталих правопорушників.

Мета та гіпотеза дослідження визначили його основні ЗАВДАННЯ:

1) проаналізувати та узагальнити теоретичні та експериментальні матеріали щодо мотиваційної сфери неповнолітніх правопорушників, зокрема підлітків з аномаліями у інтелектуальному розвитку, та методів її вивчення;

2) розробити комплексну методику вивчення мотиваційної сфери розумово відсталих підлітків з спеціальною адаптацією психодіагностичних експериментальних процедур до особливостей цієї категорії осіб;

3) вивчити в умовах ВТК оточення неповнолітніх засуджених та з'ясувати його вплив на поведінку вихованців з розумовою відсталістю;

4) виявити основні мотиви протиправної поведінки розумово відсталих підлітків та з'ясувати особливості їх мотиваційної сфери, що детермінують поведінку в умовах ВТК;

5) розробити практичні рекомендації щодо психологічної специфіки корекційно-виховної роботи з даною категорією засуд-

жених.

МЕТОДОЛОГІЧНОЮ ОСНОВОЮ дослідження є теоретичні положення сучасної психології щодо діяльностної природи психіки людини та соціальних детермінант формування мотиваційної сфери індивіда. Теоретичну основу дослідження склали наукові положення про характер мотивації поведінки особистості (І.Д.Бех, Л.І.Божович, В.К.Вілюнас, О.Г.Ковальов, О.М.Леонтьєв, С.Д.Максименко, С.Л.Рубінштейн, Х.Хекхаузен, В.Я.Ядов), особливості мотивації протиправної поведінки неповнолітніх (Ю.М.Антонян, Г.Г.Бочкарьова, С.В.Бородін, В.М.Кудрявцев, І.І.Карпець, В.В.Лунєєв), а також дослідження закономірностей розвитку та формування особистості розумово відсталої дитини (Е.Я.Альбрехт, В.І.Бондар, Л.С.Виготський, І.М.Дульнєв, І.Г.Єременко, А.І.Капустін, Н.Л.Коломинський, В.К.Кузьміна, К.С.Лебединська, М.С.Певзнер, С.Я.Рубінштейн, В.М.Синьов, Г.Є.Сухарева, О.Є.Фреєров та ін.).

З метою виявлення особливостей мотиваційної сфери розумово відсталих неповнолітніх засуджених у дослідженні використані такі МЕТОДИ: спостереження, бесіда, біографічний метод, вивчення документації, порівняння та узагальнення незалежних характеристик, аналіз продуктів діяльності, адаптований варіант малюнквого аперцептивного тесту / МАТ /, а також методи математичної статистики для оцінки вірогідності отриманих результатів.

НАУКОВА НОВИЗНА дослідження полягає в тому, що вперше в спеціальній психології:

- виявлені мотиви злочинних дій розумово відсталих неповнолітніх правопорушників на волі;
- вивчена мотиваційна сфера розумово відсталих непов-

- нолітніх засуджених в умовах ВТК;
- виділені основні мотиваційні типи розумово відсталих неповнолітніх засуджених;
 - розроблена та адаптована комплексна методика вивчення мотиваційної сфери розумово відсталих неповнолітніх засуджених.

ТЕОРЕТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ дослідження - в доведенні залежності мотиваційної сфери розумово відсталих неповнолітніх злочинців від соціальних умов їх розвитку і виховання, типізації особистості засуджених на основі особливостей мотивації поведінки і протиправної діяльності.

ПРАКТИЧНА ЗНАЧУЩІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ. Отримані дані дозволяють дати науково обгрунтовані рекомендації практичним співробітникам органів виконання покарань, міліції та педагогам допоміжних шкіл у їх виховній роботі з розумово відсталими неповнолітніми. Впровадження результатів досліджень у практику сприятиме підвищенню ефективності корекційно-виховної роботи в умовах ВТК, допоміжної школи. Матеріали дослідження доповнюють зміст вузівських дисциплін "Спеціальна психологія", "Олігофренопедагогіка", "Пенітенціарна психологія" та інш. для системи підготовки та підвищення кваліфікації практичних психологів, олігофренопедагогів, вихователів ВТК.

ВІРОГІДНІСТЬ результатів дослідження забезпечується адекватністю застосованих методичних процедур об'єкту, предмету і завданням дослідження, багаторазовою та всебічною перевіркою основних експериментальних матеріалів та теоретичних висновків. Ефективність розроблених методичних рекомендацій підтверджується підвищенням практичної результативності корекційно-виховного впливу на вихованців з розумовою

відсталість в умовах ВТК.

АПРОБАЦІЯ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ результатів дослідження здійснювались у ВТК України. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження доповідались і отримали схвалення на першій Українській науковій конференції з дефектології (Київ, 1993), науково-практичних конференціях з проблем пенітенціарії (Київ, 1993-95 р.р.), засіданнях відділу ВТК ГУВП МВС України, лабораторії психології розумово відсталості особистості інституту дефектології АПН України (1992-1995 р.р.), засіданні круглого столу Київської міської ради народних депутатів з проблем злочинності неповнолітніх /Київ, 1994/, кафедри психології та педагогіки Київського інституту внутрішніх справ (Київ, 1993-1995 р.р.). Матеріали дослідження використовуються в навчальному процесі Київського інституту внутрішніх справ у підготовці фахівців із спеціальностей "Правознавство", "Психологія", а також підвищенні кваліфікації керівних працівників пенітенціарної системи.

На захист виносяться такі положення:

1. Мотивація злочинних дій розумово відсталих неповнолітніх має свої особливості, які зумовлені труднощами суттєвої оцінки своїх дій, порушенням опредмечування мотивів, зниженим прогнозуванням та недостатнім врахуванням важливих обставин, порушеннями самостійної організації довільної поведінки /вибір дій, планування, контроль, корекція/ тощо.

2. Суттєвою спільною характеристикою мотиваційної сфери як розумово відсталих неповнолітніх засуджених, так і правопорушників з нормальним інтелектом є низький рівень розвитку соціально корисних мотивів діяльності.

3. Особлива роль у формуванні у розумово відсталих непов-

нолітніх засуджених асоціальних мотивів діяльності на волі, а також у місцях позбавлення волі належить факторам несприятливого впливу середовища.

4. Основним напрямком психолого-педагогічного впливу є цілеспрямоване формування у вихованців-дебілів соціально корисних мотивів діяльності шляхом організації з ними спеціальної корекційної роботи в умовах ВТК.

Дослідження здійснювалось на протязі 1991-1995 р.р. у три етапи. На першому вивчалась психолого-педагогічна та юридична література з проблеми мотивації поведінки, зокрема злочинної діяльності, психічно здорових та аномальних осіб. Здійснювалась підготовка до проведення дослідження, були визначені об'єкт, предмет, мета, гіпотеза, завдання та методи дослідження. На другому етапі вивчались особливості мотивації злочинних дій розумово відсталих неповнолітніх та мотивів їх поведінки у місцях позбавлення волі. Проаналізовано вплив умов відбування покарання на розвиток та формування мотиваційної сфери вихованців-дебілів. На третьому етапі розроблялись та перевірялись практичні рекомендації щодо особливостей організації і проведення корекційно-виховної роботи з розумово відсталими неповнолітніми засудженими в умовах ВТК.

СТРУКТУРА РОБОТИ. Дисертаційне дослідження складається із вступу, двох розділів, заключення, списку основної використаної літератури, додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ.

У ВСТУПІ обґрунтовується актуальність проблеми, сформульовані об'єкт, предмет, мета, гіпотеза дослідження, його теоретична та практична значущість, представлені положення, що виносяться на захист.

У ПЕРШОМУ РОЗДІЛІ "Стан проблеми та теоретичні предумови дослідження" аналізуються історія розвитку проблеми психології мотивації поведінки і злочинності неповнолітніх та її сучасний стан / Ю.М.Антонян, В.К.Вілянас, К.Левін, В.В.Лунеев, А.П.Тузоз, Х.Хекхаузен та інш./ . Аналіз науково-літературних даних з проблеми мотивації дозволив сформулювати основне "робоче" поняття "мотиваційна сфера розумово відсталих неповнолітніх правопорушників", що включає в себе систему основних суб"ективних детермінант поведінки і діяльності зазначеної категорії осіб, або сукупність мотивів, що формуються та розвиваються під час їх життя.

В дисертації узагальнені матеріали психологічних і педагогічних досліджень щодо особливостей розвитку олігофренів, які суттєво впливають на їх соціальну поведінку / Е.Я.Альбрехт, І.Д.Бех, В.І.Бондар, С.Д.Максименко, М.С.Певзнер, Л.С.Сабліна, О.П.Северов, В.М.Синьов, О.Є.Фреєров та інш./ . Аналіз психічних якостей розумово відсталих неповнолітніх правопорушників дав можливість виділити особистісні фактори, що сприяють скоєнню злочину: висока навіюваність, наслідувальність в поведінці, залежність від думок та оцінок оточуваних, низька здатність до передбачення безпосередніх та віддалених наслідків своєї поведінки, слабкість боротьби мотивів під час прийняття рішень, порушення опредмечування потреб тощо.

Однією з необхідних умов подальшого дослідження мотиваційної сфери розумово відсталих неповнолітніх засуджених є аналіз факторів несприятливого впливу специфічного оточення засуджених на особистість дебіла в умовах позбавлення волі. На основі вивчення психологічних механізмів життєдіяльності за-

суджених в умовах ВТК, які детально представлені в дисертації, ми зробили такі основні висновки.

1. У місцях позбавлення волі серед оточення засуджених існує ієрархічна структура міжособових відносин, що найбільш чітко виявляється у неповнолітніх. Ця структура формується в умовах слідчого ізолятора і продовжує свій розвиток у ВТК.

2. Переважна більшість розумово відсталих підлітків /за нашими даними, біля 70% від загальної кількості розумово відсталих засуджених/ належить до непривілейованих категорій вихованців - вони є знедоленими, пригнобленими в середовищі засуджених. Проте, це явище залежить від діяльності педагогічних колективів конкретних ВТК і, в принципі, підлягає корекції.

3. Система існуючих неофіційних відносин і норм в оточенні засуджених справляє несприятливий вплив на неповнолітніх із психічними аномаліями. Як результат - погіршується їх психічний стан, виникають афективні вчинки, неадекватно оцінюються конфліктні ситуації, що призводить до різних правопорушень, а також посилює процес формування негативно спрямованих мотивів діяльності.

Вивчення практики організації виховної роботи у ВТК свідчить про те, що стосовно розумово відсталих засуджених вона є малоефективною внаслідок слабкої теоретичної та методичної підготовки різних категорій співробітників (вихователі, вчителі, майстри, працівники режимних служб, психологи) до роботи з психічно аномальними особами.

У першому розділі дисертації представлено також методику експериментального дослідження, зміст і систему методів вивчення особистості розумово відсталих засуджених, яка дозволяє,

зокрема, слідкувати за динамікою розвитку їх мотиваційної сфери. Характеризується контингент різних категорій досліджуваних підлітків (всі чоловічої статі), які вивчалися з метою порівняльно-психологічного аналізу особливостей мотивації поведінки.

Всього таких категорій було чотири. Основна з них - 129 розумово відсталих неповнолітніх засуджених (які, звичайно, визнані судово-психіатричною експертизою осудними). Контрольна група представлена у кількості 292 осіб та розподілена на три підгрупи. Першу підгрупу склали 90 учнів випускних класів допоміжних шкіл №№ 10,12 м.Києва з діагнозом "олігофренія ступеню легкої дебільності". Друга підгрупа представлена у кількості 130 осіб - це інтелектуально повноцінні неповнолітні засуджені, які знаходились у Кременчуцькій та Прилуцькій ВТК МВС України. Третя група (72 особи) - учні 10-11 класів середніх шкіл №№ 251,204 м.Києва.

У ДРУГОМУ РОЗДІЛІ "Особливості мотиваційної сфери розумово відсталих неповнолітніх правопорушників" висвітлені матеріали порівняльного вивчення мотивів і мотивації протиправних дій олігофренів та особливостей мотивів їх діяльності в місцях позбавлення волі.

Особливості формування мотиваційної сфери розумово відсталих неповнолітніх засуджених багато в чому визначаються характером та специфікою їх злочинної діяльності на волі, тому вивчення предмету дослідження ми розпочали з виявлення основних детермінант, що привели підлітків-олігофренів до скоєння злочину. В дисертації детально охарактеризована комплексна процедура з'ясування питань, що цікавили нас в зазначеному плані. Зокрема, значна увага була приділена аналізу і систематизації

у спеціально розробленій нами схемі матеріалів кримінальних справ, особових справ засуджених, актів судово-психіатричних експертів, а також тієї інформації, яка одержувалася за допомогою біографічного методу, індивідуальних бесід. Бралися до уваги всі обставини скоєння злочину: місце, час, знаряддя злочину, характеристика злочинної ситуації /тривалість ситуації, роль особистості у створенні ситуації/, характеристика прийняття рішення, аналіз наслідків тощо.

Вивчалися також особливості сімейної ситуації, що виступали зовнішньою умовою формування мотиваційної сфери особистості у її дозвільній діяльності. Проаналізовано трудову і навчальну діяльність досліджуваних, соціально-психологічні фактори їх розвитку.

Все це дозволило отримати досить об'єктивну, на наш погляд, індивідуальну картину скоєння злочину кожним із неповнолітніх, що набагато полегшило виявлення провідних мотивів злочину.

Результати порівняння показників розповсюдженості різних видів мотивації злочинних дій серед розумово відсталих та підлітків із збереженням інтелектом свідчать про домінування в обох групах досліджуваних корисної мотивації (спонукання щодо скоєння злочинів проти державної та особистої власності). Однак у кількісних показниках виділених мотивацій існують статистично значущі міжгрупові розбіжності, які виявляються у перевазі корисної мотивації у групі розумово відсталих правопорушників та насильницької у психічно здорових.

Представлений у дисертації детальний аналіз мотивів злочинної діяльності досліджуваних дозволив виявити провідні мотиви скоєння злочинів за кожним видом мотивацій і особливості

механізму злочинної мотивації олігофренів взагалі.

Провідним мотивом скоєння корисних злочинів у розумово відсталих підлітків є "прагнення виділитися серед оточуючих", "бажання льбим способом придбати престижну річ" (25,76% від загальної кількості обстежених). Цей же мотив домінує і в групі інтелектуально повноцінних підлітків /41,8%, але тут кількісні показники у 1,7 рази перевищують показники розумово відсталих злочинців.

Слід також звернути увагу на те, що одним із провідних мотивів скоєння крадіжок у дебілів є "матеріальна потреба, пов'язана із постійними матеріальними труднощами у сім'ї" /17,48%, що у 2,8 рази перевищує показники обстежуваних контрольної групи /6,8%. А такий мотив, як "страх перед санкціями з боку членів групи", був виявлений тільки у розумово відсталих досліджуваних /4,6 %/.

У мотивації скоєння насильницьких злочинів /вбивство, зґвалтування, хуліганство/ такі мотиви, як "баламутство, яке являє собою серйозну небезпеку для суспільства", а також "помста" та "ревності" не були виявлені у розумово відсталих досліджуваних, але у інтелектуально повноцінних правопорушників ці мотиви було виявлено у 25,2% та 4,1% випадків відповідно. Провідними мотивами скоєння насильницьких злочинів у розумово відсталих підлітків були "самоствердження у групі" та "покилкове розуміння почуття товариства" /50%/.

Аналіз матеріалів дослідження свідчить, що за зовнішньою подібністю однакових за спрямованістю посягань та юридичною класифікацією протиправних дій у розумово відсталих і психічно здорових неповнолітніх можуть лежати різні збудники, механізми формування та реалізації злочинного наміру. Розумово відсталим

неповнолітнім у більшості випадків властиве скоєння корисних злочинів. Мотивація даного типу злочинів різновидна, а основними провідними мотивами є: "бажання не відстати від моди", "намагання жити не гірше від інших", "потреба самоствердження", "матеріальні труднощі, пов'язані із постійними матеріальними ускладненнями у сім'ї". При цьому мотив "користь" не є домінантним. Під час скоєння розумово відсталими насильницьких і насильницько-корисних злочинів переважають мотиви, що пов'язані з потребою "самоствердження у групі", "помилкового розуміння почуття товариства".

Обставини, у яких здійснювався злочин, створювались негайно, тому підлітки-олігофрени змушені приймати рішення в умовах гострого дефіциту часу. Іноді злочини скоювались майже імпульсивно, негайно за виникненням наміру, що формувався безпосередньо у ситуації, яка склалась, де вирішальну роль відіграла наявність "близького" об'єкту, який здатний задовольнити актуальну потребу.

Вивчення механізмів мотивації злочинних дій розумово відсталих підлітків дозволяє виділити такі їх особливості: складність суттєвої оцінки своїх дій, порушення опредмечування мотивів, складність прогнозу, недостатній облік важливих обставин, утруднення самостійної довільної організації поведінки /вибору дій, планування, контролю, корекції/ внаслідок недостатньої сформованості спонукань, а також наявність рис підкорваності, навівання, нерішучості в поєднанні із складністю прийняття рішень у новій ситуації. При цьому рівень розвитку перерахованих вище рис свідчить про принципову можливість досліджуваних осмислювати значення своїх дій, а також керуватися ними на мінімально достатньому для втілення рівні.

За нашими даними, рівень групової злочинності неповнолітніх дебілів складає близько 96%, а у психічно здорових правопорушників 70% від загальної кількості злочинів. У злочинних групах олігофрени відігравали підсобну, допоміжну роль, а ініціаторами злочинів, як правило, були неповнолітні із збереженим інтелектом та раніш судимі дорослі особи. Лише 4% дебілів були організаторами, а 8% - підбурювачами злочинів, у цих випадках крадіжки були пов'язані з розкраданням незначної кількості продуктів харчування.

Вивчаючи склад сімей, де виховувались правопорушники, ми виявили, що повна сім'я була лише у 43% розумово відсталих обстежених, що значно нижче показників групи інтелектуально повноцінних підлітків (61%). Майже 55% обстежуваних основної і 39% контрольної групи проживали в сім'ях, де хтось із дорослих був раніш засуджений за скоєння злочинів та відбував покарання у місцях позбавлення волі. Стосунки між близькими рідними були конфліктними, супроводжувались сварками, іноді драками. Аналіз сімей злочинців свідчить про те, що більша частина (94%) інтелектуально неповноцінних підлітків виховувались в сім'ях, де хтось із дорослих зловживав алкоголем, що майже у два рази більше, ніж у сім'ях підлітків контрольної групи (51%).

Сімейне неблагополуччя приводить до злочинної поведінки неповнолітніх, як правило, тільки у взаємодії з іншими факторами. Так, наприклад, лише 27% розумово відсталих обстежуваних на момент скоєння злочинів вчилися у школі, 12% - працювали, а 61% перебували без визначених занять більш ніж три місяці. У той же час в групі неповнолітніх із збереженим інтелектом на виробництві було зайнято 37% обстежуваних, 28% вчилися у школі або ПТУ і лише 35% ніде не працювали, що майже у два рази мен-

ше показників основної групи.

Таким чином, є підстави для висновку про те, що особлива роль в формуванні у розумово відсталих неповнолітніх асоціальних мотивів діяльності належить факторам несприятливого впливу оточення та виховання у сім'ї (конфліктні відносини з родичами, алкоголізм батьків, відсутність продуктивних контактів, кримінальна діяльність членів сім'ї тощо).

В другому розділі дисертації представлені також результати експериментального вивчення мотивів поведінки та різних видів діяльності розумово відсталих неповнолітніх засуджених в умовах ВТК.

В комплексі з іншими названими вище методами дослідження цього питання ми використовували адаптований нами для роботи з розумово відсталими підлітками малюнковий аперцептивний тест /МАТ/, що дозволив виявити скриті глибинні мотиваційні утворення досліджуваних.

Апробація адаптованої методики відбувалася багаторазово на підлітках-олігофренах, які навчалися у допоміжних школах м. Києва, а також тих, хто відбував покарання у ВТК України. Перевірка результатів, отриманих за допомогою застосування методики МАТ, відбувалася шляхом порівняння даних, одержаних при використанні інших методичних процедур (зокрема, формалізоване зіставлення незалежних характеристик), що дало можливість поглибити вивчення мотивів діяльності розумово відсталих засуджених.

Дані, отримані за допомогою комплексної методики дослідження, дозволили виявити провідні мотиви діяльності розумово відсталих та інтелектуально повноцінних неповнолітніх засуджених в умовах ВТК та розподілити досліджуваних на шість

мотиваційних груп в залежності від переваги тих або інших мотивів діяльності. При цьому ми орієнтувалися на запропоновану А.Мерреем (1957 р.) класифікацію мотивів поведінки особистості.

Першу групу складають підлітки, у діяльності яких переважали мотиви з асоціальною спрямованістю: агресія, влада, припинення, намагання поставити вище за все власні інтереси, жити за рахунок інших тощо.

Мотиви діяльності досліджуваних другої групи відрізнялись тим, що в них ярко відображена потреба підкоритися, визнання власної неповноцінності, безпорадності. Підлітки цієї групи пасивно підкорювались чужій волі, були безпорадні перед фізичною силою оточуючих їх вихованців. Ці засуджені стоять на нинішньому шаблі неформальної структури середовища вихованців ВТК.

До третьої групи ми віднесли обстежуваних у діяльності яких переважали такі мотиви, як бажання розваг, ризикованих ігор, безтурботність, схильність до авантюр, почуття безвідповідальності, намагання отримати задоволення через будь-яку ціну, навіть коли це буде протиправно, аморально.

Основними мотивами діяльності обстежуваних четвертої групи були: потреба у самозахисті, готовність проявити опір, прикре почуття до оточуючих через несправедливість у відношенні до них, намагання відстоювати свої права, бажання звільнитися від режиму тиску оточуючих.

До п'ятої групи віднесені підлітки, у діяльності яких переважали мотиви просоціальної спрямованості: прагнення дружби, проява піклування про оточуючих, бажання наблизити людей один до одного, надання допомоги, інтерес до суспільної діяльності, чутливе ставлення до оточуючих та інш.

Мотиви діяльності осіб шостої групи багато в чому збігаються із мотивами 5-ї групи, але міжгрупові відмінності полягають у таких особливостях мотиваційної сфери, як прагнення самостійності у справі, потреба у більшій суспільній активності, усвідомлення суспільної значущості навчання та праці, наявність усвідомлення життєвих цілей та бачення способів їх втілення.

Порівняльний аналіз одержаних даних свідчить, що основними мотивами діяльності розумово відсталих неповнолітніх засуджених були: потреба підкоритися, визнання власної неповноцінності, безпорадності, потреба очікування допомоги (52,5%). Кількісні показники розповсюдженості цих мотивів в інших групах досліджуваних значно відрізняються. Так, у групі неповнолітніх засуджених із збереженим інтелектом ці показники нижче майже у 2 рази (25%); серед розумово відсталих правослужняних підлітків - майже у 5 разів (10%), а у психічно здорових правослужняних неповнолітніх ці мотиви не виявлені.

У розумово відсталих правослужняних досліджуваних в діяльності домінували такі мотиви, як прагнення дружби, надання допомоги, почуття вдячності, піклування про оточуючих (37,5% випадків), а такі мотиви, як прагнення самостійності в справах, безстрашність, прагнення охайності, точності, упорядкування були виявлені у 30% досліджуваних. В групі розумово відсталих неповнолітніх засуджених ці мотиви були виявлені лише у 10% та 10% випадків відповідно, тобто майже у 3 рази менше. Отже, є підстави констатувати наявність особливостей мотиваційної сфери розумово відсталих неповнолітніх засуджених, які необхідно враховувати в корекційно-виховній роботі з ними.

Всі представлені вище мотиви діяльності можна (і не-

обхідно, перш за все, для потреб практики корекції особистості неповнолітніх засуджених) розподілити на мотиви соціально корисні і асоціальні. При наявності показаної вище специфіки мотиваційної сфери розумово відсталих злочинців, ми передбачили, що їх протиправна діяльність є наслідком значного недорозвинення мотивів соціально корисної спрямованості, і в цьому вони нічим не відрізняються від засуджених з нормальним інтелектуальним розвитком.

Для перевірки цього припущення нами були досліджені рівні розвитку соціально корисних мотивів діяльності обох категорій засуджених.

Виділено 4 рівні розвитку таких мотивів у досліджуваних: високий (1), середній (2) або низький (3), а якщо суспільно корисні мотиви діяльності не були сформовані у досліджуваних, то їх ми відносили до четвертого (нульового) рівня.

Результати свідчать, що співвідношення кількісних даних не виявляє суттєвих розбіжностей у соціальній спрямованості мотивів діяльності досліджуваних обох груп з точки зору їх корисності та значущості для суспільної діяльності. Отже, розумова відсталість не є причиною формування асоціальної мотивації поведінки особистості. Недорозвинення суспільно корисних мотивів діяльності є тією спільною рисою особистості як розумово відсталих, так і інтелектуально нормальних підлітків, яка лежить в основі їх протиправної поведінки.

В другому розділі дисертації на підставі одержаних експериментально-психологічних даних, а також аналізу діяльності ВТК України, зокрема узагальнення їх позитивного досвіду в корекційно-виховній роботі з розумово відсталими підлітками (у створенні якого автор брав особисту участь) представлені мето-

дичні рекомендації, врахування яких дозволяє посилити ефективність процесу ресоціалізації цієї категорії неповнолітніх злочинців в умовах ВТК. Рекомендації стосуються процедур комплексного вивчення особистості засуджених, специфіки корекційної роботи з ними на різних етапах відбуття покарання (зокрема при підготовці до звільнення), організації загальноосвітнього та професійного навчання, продуктивної праці з метою посилення ресоціалізаційного ефекту цих засобів перевиховання, корекції позитивних міжособових стосунків тощо.

Проведене дослідження підтвердило в цілому основні положення гіпотези та дозволило сформулювати такі загальні висновки.

1. У скоєнні злочинів як розумово відсталими, так і інтелектуально повноцінними неповнолітніми домінує корисна мотивація, однак в її основі лежать різні спонукання. В злочинній діяльності розумово відсталих правопорушників провідними є такі мотиви, як "прагнення виділитися серед оточуючих", "самоствердження у групі", ці мотиви домінують і в групі інтелектуально повноцінних підлітків, але кількісні показники набагато перевищують показники розумово відсталих злочинців, а такі мотиви, як "матеріальна потреба, пов'язана із постійними матеріальними труднощами у сім'ї" та "страх перед санкціями з боку членів групи" є характерними тільки для розумово відсталих.

2. Формування мотивів злочинної діяльності у неповнолітніх дебілів, головним чином, пов'язане з факторами несприятливого впливу середовища та виховання. Особливості психічного недорозвинення, зумовлені органічним дефектом, не виступають причиною асоціальної поведінки, а створюють несприятливі умови

для розвитку мотивації, що знижує можливості аналізу, самоконтролю та прогнозування результатів поведінки.

3. Психологічні особливості особистості і, зокрема, мотивації злочинної діяльності розумово відсталих неповнолітніх суттєво впливають на формування мотивів їх діяльності у місцях позбавлення волі, ускладнюють адаптацію вихованців-дебілів до нових умов життєдіяльності, ставть перешкодою у спілкуванні з психічно здоровими неповнолітніми засудженими. Принижене становище розумово відсталих в специфічному середовищі засуджених сприяє розвитку у них почуття власної неповноцінності, несміливості і залежності від оточувачих. Це стає причиною їх несаможиттєвості, ускладнює контакти, спілкування, товариські відносини з іншими засудженими.

4. Особливості мотиваційної сфери розумово відсталих неповнолітніх засуджених, на відміну від їх правослужняних однопілітків, полягають у низькому рівні сформованості соціально корисних мотивів діяльності, що є спільною характеристикою підлітків-злочинців як з порушеним, так і із збереженим інтелектом.

5. Основними мотивами діяльності розумово відсталих неповнолітніх засуджених в умовах ВТК є "потреба підкоритися", "визнання власної неповноцінності, безпорадності", "очікування допомоги".

6. Особливості психічного розвитку розумово відсталих неповнолітніх засуджених вимагають специфічних умов їх загальноосвітнього та професійно-трудоного навчання у ВТК, спеціальної підготовки до самостійного життя після звільнення, патронажу. Суттєвим завданням корекційно-виховної роботи з розумово відсталими неповнолітніми засудженими є цілеспрямоване форму-

вання в них соціально значущих мотивів діяльності за допомогою такого психологічного механізму, як мотиваційне опосередкування.

7. Розроблена нами комплексна методика, адаптована до особливостей проведення спеціальних психодіагностичних експериментальних процедур з розумово відсталими підлітками, дозволяє всебічно і динамічно вивчати особливості їх мотиваційної сфери і одержувати психологічну інформацію, суттєво значущу для диференціальної діагностики, індивідуалізації і диференціації корекційно-виховної роботи.

Подальше дослідження проблеми є спеціальній та пенітенціарній психології пов'язане із в'язуванням особливостей мотивів діяльності розумово відсталих після їх звільнення з місць позбавлення волі та адаптації до нових умов самостійного життя. Перспективи дослідження проблеми вбачаються також в розробці психологічних питань профілактики злочинної поведінки олигофренів.

Основні положення дисертації відображені у таких публікаціях:

1. Роль мотиваційного опосередкування в коригувально-виховній роботі з неповнолітніми засудженими, що мають порушення інтелектуального розвитку // Матеріали круглого столу Київської міської ради народних депутатів, 1993 - с.29-31.

2. Врахування особливостей мотиваційної сфери розумово відсталих неповнолітніх засуджених в корекційно-виховній роботі в умовах ВТК: Методичні рекомендації. - Київ: РВВ Київськ. ін-та вн. справ при УАВС, 1995. - 31 с.

3. Мотивація злочинної поведінки розумово відсталих неповнолітніх. - в зб. "Практична психологія в органах внутрішніх

справ /тези Республіканської науково-практичної конференції 2 - 3 червня 1994 року/. - Київ: РВВ Київського інституту внутрішніх справ, 1995 /0,2 др. арк./.

4. Збірник тестових методик діагностики особистості засудженого до позбавлення волі. - Київ: РВВ МВС України, 1994 /10 др. арк., в співавторстві/.

ANNOTATION

Gryshko A.D. The motivation sphere peculiarities of the mentally handicapped juvenile convicts.

The dissertation theses for the scientific degree of candidate of psychology on speciality 19.00.10 - special psychology.

Ukrainian state pedagogical university by the name M.P. Dragomanov.

Four scientific works reflected the analysis of the problem of investigation of the motivation sphere peculiarities of the mentally handicapped juvenile convicts are defended. It is determined that their motivation sphere is characterized by the low level of development of socially useful motives to activity.

АННОТАЦИЯ

Гришко А.Д. Особенности мотивационной сферы умственно отсталых несовершеннолетних осужденных.

Диссертация /рукопись/ на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.10 - специальная психология, Украинский государственный педагогический университет им. М.П. Драгоманова, Киев, 1995 г.

Защищается 4 научные работы, в которых осуществлен анализ состояния проблемы изучения особенностей мотивационной сферы умственно отсталых несовершеннолетних осужденных. Установлено, что особенности мотивационной сферы умственно отсталых несовершеннолетних осужденных характеризуются низким уровнем развития социально полезных мотивов деятельности.

КЛЮЧОВІ СЛОВА

Розумово відсталі підлітки, засуджені, спрямованість особистості, корекційно-виховна робота в умовах ВТК.

Підписано до друку 23.08.95. Формат 60 x 84 1/16. Пап, друк № 1.
Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 1,2. Т - 100 прим. Замовлення № ВН/9.
РВВ Київського інституту УАВС.